

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ САМАРҚАНД
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Қўлёзма ҳуқуқига
УДК 494.351-5

ШУКУРОВ ОТАБЕК УЛАШЕВИЧ

ҲАРАКАТ ТАРЗИ ШАКЛЛАРИ ПАРАДИГМАСИ

10.02.02 – ўзбек тили

Филология фанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун тақдим этилган диссертация

АВТОРЕФЕРАТИ

Самарқанд – 2005

Тадқиқот Қарин давлат университети ўзбек тилшунослиги
кафедрасида бажарилган

Илмий раҳбар:

филология фанлари доктори,
профессор **Б.Р. МЕНГЛИЕВ**

Расмий оппонентлар:

филология фанлари доктори
Ғ.Н. ЗИКРИЛЛАЕВ

филология фанлари номзоди
Ж.Д. ЭЛТАЗАРОВ

Ётақчи илмий муассаса: Низомий номли Тошкент давлат педагогика университети

Ҳимоя Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат уни-
верситети (703004, Самарқанд шаҳри, Университет хиёбони, 15)
ҳузуридаги К 067.04.01 рақамли номзодлик илмий даражасини
олиш учун диссертациялар ҳимояси бўйича Ихтисослашган
кенгашнинг 2005 йил 8 апрель куни соат 10⁰⁰ да ўтадиган
мажлисида бўлади.

Диссертация билан Самарқанд давлат университети илмий кутубхонасида (Самарқанд шаҳри, Университет хиёбони, 11) танишиш мумкин.

Автореферат 2005 йил «7» март кuni тарқатилди.

**Ихтисослашган кенгаш илмий котиби,
филология фанлари номзоди**

 Ш.А. Ҳасанов

ИШНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг тадқиқ даражаси. Диссертация учун танланган мавзуни ўрганиш туркийшуносликда XVII асрдан бошланган. Ўзбек тилшунослигида эса бу масалага XX асрда эътибор кучайиб, махсус тадқиқотлар яратилди. Бу тадқиқотларда мазкур мавзу *қўшма феъл*, *кўмакчи феъл*ли сўз қўшилмаси, *аналитик форма* тарзида номланиб, асосан, кўмакчи феълнинг маъно ва вазифаси, етакчи феълга бирикиши, кам-кўп қўлланиши каби жиҳатлари атрофлича ва чуқур ёритилди. Тадқиқот натижалари ўрта ва олий мактаб дарслигу қўлланмаларига киритилиб, таълим жараёнига татбиқ этилди. Бу борада профессор А.Ғуломов, академик А.Ҳожиёв, У.Турсунов, Ж.Мухторов, С.Акбаров, С.Фердаус, Б.Жўраев, Г.Шариповнинг хизматларини алоҳида қайд қилиш жоиз. Шу билан бирга Ф.Камолов, Ф.Абдуллаев, Ғ.Абдурахмонов, Ш.Шоабдурахмонов, М.Асқарова, Ш.Раҳматуллаев, А.Абдуазизов, Э.Бегматов, А.Нурмонов, Р.Қўнгулов, И.Қўчқортоев, Ё.Тожиёв, Э.Қиличев, Ғ.Зикриллаев, Р.Сайфуллаева, Р.Расулов, О.Бозоров, Ш.Шаҳобиддинова, М.Қурбонова каби олимларнинг турли соҳага бағишланган ишларида ҳам мазкур мавзуга доир фойдали фикр ва мулоҳазалар баён қилинади.

Шуни ҳам айтиш лозимки, шўро ҳокимияти йилларида мазкур ҳодиса айрим олимлар томонидан рус тилидагидек *вид категорияси* деб номланган бўлса, айрим тилшунослар томонидан ҳаракат тарзи шакллари равишдош шаклларида ажратиб ўрганилди. Булар, асосан, рус тили қолип ва андазаларидан нусха олиш оқибати бўлиб, мазкур ҳодисанинг *равишдош шакли+кўмакчи феъл=ҳаракат тарзи шакли* андазаси тарзида яхлит олиб қаралмаганлиги сабабли рўй берди. Истиқлолга эришилгач, ўзбек тилининг ўзига хос систем тузилишга эга эканлиги инобатга оlinиб, мазкур ҳодисани ифода-ловчи воситаларнинг умумий хусусиятига таяниб, тадқиқ қилиш бошланди. Жумладан, профессор Н.Маҳмудов ва М.Миртожиёв кўмакчи феълларнинг феъл, ҳатто от (кенг маънода) туркумидаги сўзларга бирикиб, турли маъно нозикликлар ифодалаш хусусиятларини очиб беради.¹ Проф. Ҳ.Неъматов ва бошқалар эса ушбу ҳодисани *ҳаракат тарзи шакли* деб номлаб, унинг *равишдош шакли+кўмакчи феъл* қолипли ясалиш хусусиятига алоҳида эътибор қаратади.²

Мавзунинг долзарблиги. XX асрда тилшунослигимизнинг илмий талқини кўп ҳолда рус тили андазаларидан нарига ўта олмади. Истиқлол туфайли таълим мазмуни, усули ва мақсади янгилана бошлади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 390- (1999) ҳамда 400-Қарори (2000) билан умумий ва ўрта таълим тизими ислоҳ қилинди, она тилидан ўқув дастури ва дарсликлари бутунлай янгиланди. Бу ишда юқорида исми-шарифи зикр этилган олимлар ва шогирдларининг хизмати каттадир.

Бугунги кунда она тилидан амалдаги ва янгиланган дастурда акс этган тушунчаларнинг ўқувчиларга етказилишини кўнгилдагидек

¹ Маҳмудов Н., Миртожиёв М. Тил ва маданият. -Т.: Ўзбекистон, 1992. -Б. 110.

² Неъматов Ҳ., Ғуломов А., Абдураимова М., Қодиров М. Она тили. 6-синф учун дарслик (синов). -Т.: Ўқитувчи, 2000. -Б. 52.

деб бўлмайти. Мазкур дастур айти пайтда ўқитувчилар олдига ҳам жиддий талабларни қўймоқда. Янгиланган таълим тизими дарсликлардаги ҳар бир тушунча моҳиятини мукамал ёритиб беришни тақозо этади. Тилимиздаги шундай изоҳталаб тушунчалардан бири *ҳаракат тарзи шакли* бўлиб, ҳодисани *кўмакчи феъл* истилоҳи асосида ўрганиш муайян бугуналикнинг бир қисминигина акс эттиради. Тилшунослигимизга янги тушунчанинг киритилиши анъанавий муқобили бўлган *кўмакчи феъл* сўз қўшилмаси истилоҳидан фарқини илмий асосда изоҳлаб бериш эҳтиёжини юзага келтиради. Шунингдек, ҳаракат тарзи шакллариининг умумий грамматик маъносини очиш ҳамда лисоний тизимдаги ўрнини белгилаш, шаклларао парадигматик муносабатларни тиклаш зарурати диссертация мавзуининг долзарблигини кўрсатади.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари:

- ўзбек тилшунослигига *ҳаракат тарзи шакли* истилоҳининг киритилиш сабабларини ёритиш;
- *ҳаракат тарзи шакли* тушунчасининг моҳияти ва унинг *кўмакчи феъл*, *кўмакчи феъл* сўз қўшилмаси атамаларидан фарқини очиб бериш;
- ҳаракат тарзи шакллариининг умумий грамматик маъносини очиш;
- грамматик шакллар тизимида ҳаракат тарзи шакллариининг тутган ўрнини белгилаш;
- ҳаракат тарзи шаклларида категориал ва нокатегориал маъноларни фарқлаш;
- ҳаракат тарзи шакллариининг ташқи ва ички парадигмасини очиш ҳамда шаклларао парадигматик муносабатни тиклаш;
- ҳаракат тарзи шаклларида приватив зиддиятни кўрсатиш;
- ҳаракат тарзи шакллариининг лугавий маънога таъсирини кўрсатиш;
- ҳаракат тарзи маъноларини воқелантиришда сатҳлар ҳамкорлигини аниқлаш.

Тадқиқотнинг ўрганиш объекти. Ишда ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ҳаракат тарзи шакллари таҳлил қилинди. Бунинг учун 2 томли «Ўзбек тилининг изоҳли лугати», 40-йиллардан кейинги ўрта ва олий таълим дарсликлари ва туркийшунослиқда аналитик шакллар мавзуи остида қилинган илмий тадқиқотлардан фойдаланилди.

Тилшунослигимизга янги киритилган *ҳаракат тарзи шакли* истилоҳи ва тушунчасининг моҳиятини тавсифлашда А.Ҳожиёвнинг «Ўзбек тилида кўмакчи феъллар» монографиясига тадқиқотнинг асосий манбаи сифатида таянилди.

Тадқиқотнинг методологик асоси ва тадқиқ усуллари. Вазифаларни ҳал қилишда диалектиканинг умумийлик, моҳият, имконият, сабаб ва яқкалик, ҳодиса, воқелик, оқибат категориялари ҳамда тасаввуфнинг фаҳмий ва идрокий билим ҳақидаги таълимоти, зот ва тажалли, жузв ва кул тушунчалари асосида иш кўрилди ва систем текшириш усулидан фойдаланилди.

Ишнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

- ишда ўзбек тилшунослиги ва туркийшунослиқда лисоний ҳодисалар ифодаланмишнинг маъноси асосида номланганлиги боис

ҳаракат тарзи маъноси ёлғиз кўмакчи феъл орқали эмас, балки *равишдош шакли+кўмакчи феъл* кўринишли мураккаб қурилма билан ифодаланиши далилланди ва ўзбек тилшунослиги ҳамда она тили таълимида амалда бўлиб келган *кўмакчи феъл, кўмакчи феълли сўз қўшилмаси* атамалари тилшунослигимиздаги бу мураккаб бутунликнинг бир қисминигина ифодаланиши очиб берилди;

– аёнанадаги *етакчи феъл+кўмакчи феъл* бирикуви учун ишлатилган *кўмакчи феълли сўз қўшилмаси* истилоҳи ўрнида *ҳаракат тарзи шакли* атамасини қўллаш нутқий тежамкорликни таъминлаши ва *кўмакчи феълли сўз қўшилмаси* таркибидаги *сўз қўшилмаси* узви сўз бирикмасига оппозицияда бўлган *сўз қўшилмаси* (сўзларнинг тенг боғланиши)га нисбатан қўлланиши боис айрим чалкашликларни келтириб чиқариши баён қилинди;

– ўзбек тилининг зотий табиатидан келиб чиқиб, ҳаракат тарзи шакллариининг грамматик шакллар тизимида тутган ўрни ҳамда уларнинг етакчи феъл маъносини модификация қилиш билан боғлиқ бўлган луғавий шакллик моҳияти ёритилди;

– морфологик шакллар сирасида ҳаракат тарзи шакллариининг синтетик-аналитик моҳиятли категориал табиати очиб берилди ва уларнинг морфологик категориялар сирасидаги ўрни белгиланди;

– тасаввуфнинг нарасада ўз зоти зарраси билан биргаликда бошқа турли умумийликларнинг зарралари қоришган ҳолда намоён бўлиши ҳақидаги таълимотига асосан ҳаракат тарзи шаклларида категориал ва нокатегориал маънолар аниқланиб, «тарз» категориал маъноси лисоний тизимда лексик, морфологик, синтактик сатҳлар таъсирида нокатегориал маънолар билан бойиб, нутққа чиқиши кўрсатилди ва улар тегишли мисоллар асосида ойдинлаштирилди;

– ҳаракат тарзи шакллариининг, бошқа грамматик ҳодисалардан фарқли ўлароқ, умумий грамматик маъносига тадқиқотчининг муносабати шакллари кўп маъноли эканлиги туфайли «хусусийликдан умумийликка» йўналишида эмас, балки «умумийликдан хусусийликка» тамойили асосида бўлиши далилланди;

– ҳаракат тарзи шакллари умумий маъносининг парчаланиши, даражаланиш, гипонимик, синонимик, нисбатланиш, услубий ва кўмакчи феъллар валентлик имкониятлари асосидаги парадигматик муносабатлари тадқиқ этилди;

– бутун лисоний тизим қурилиши каби ҳаракат тарзи шакллариининг ҳам мавжудлиги привативлик қонунияти асосида бўлиши аниқланиб, мисоллар ёрдамида тавсифланди;

– ҳаракат тарзи шакллариининг етакчи феъл маъноси воқеланишидаги ўрни ва унинг синтактик вазифасига таъсири очиб берилди;

– ҳаракат тарзи маъноларини воқелантиришда лексик, морфологик ва синтактик сатҳларнинг таъсир доираси турлича эканлиги ва ўрни билан тарз маъноларини воқелантиришда устуворлик қилиш ҳолатлари асосланди.

Тадқиқотнинг илмий-назарий ва амалий аҳамияти

қуйидагича:

– тадқиқотда мураккаб бутунлик сифатидаги ҳаракат тарзи шакллариининг грамматик шакллар тизимида тутган ўрни ўрганилади;

– равишдош шакли+кўмакчи феъл бирикувларининг янгича ўрганилиши талқинни грамматик шакллар тизимининг ҳақиқий, онтологик табиатига яқинлаштиради;

– ҳаракат тарзи шакллари таҳлилида морфологиянинг долзарб масалаларидан бири бўлган категориал ва нокатегориал маънолар тажаллиси фарқланади;

– тадқиқот морфологик категориялар таснифини яратишга хизмат қилади;

– амалдаги она тили ўқув дарсликларига киритилган ҳаракат тарзи шакли ва уларнинг лугавий шакллик хусусияти каби атама ва тушунчалар моҳияти муайянлаштирилади;

– тадқиқотда мураккаб бутунлик ҳисобланган ҳаракат тарзи шаклларининг категориал хусусияти ва парадигматик табиати ойдинлаштирилади.

Тадқиқот натижаларидан:

– ўзбек тилининг назарий, систем грамматикалари учун, шунингдек, олий ва ўрта мактабга мўлжаллаб тузиладиган дарслик ва қўлланмалар учун материал сифатида фойдаланиш мумкин;

– филология факультетларида ўқитиладиган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курси морфология бўлимининг грамматик маъно, грамматик шакл, грамматик категорияга доир мавзуларини ўқитишда қўшимча манба бўлиб хизмат қилади;

– тадқиқот янги дастурдаги тушунчалар моҳиятини ойдинлаштириш йўлидаги изланиш бўлганлиги сабабли ундан ўқитувчилар малакасини ошириш ва қайта ўқитиш курсларида махсус курс, шунингдек, янги дастур асосида ишлаётган она тили ўқитувчиларига кўрсатма сифатида фойдаланиш ҳам мумкин.

Ишнинг илмий жамоатчилик эътиборидан ўтиши. Диссертация мавзуи Қарши давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасида муҳокама этилиб, университет Илмий кенгашида тасдиқланган. Тадқиқот матни Қарши давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси ҳамда Самарқанд давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси йиғилишларида муҳокама қилиниб, ҳимояга тавсия этилган.

Тадқиқот мавзуи юзасидан «Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асари ва унинг туркий халқлар маданияти ҳамда жаҳон цивилизациясида тутган ўрни» мавзуидаги халқаро илмий конференцияда (Самарқанд, 2002), «Ўзбек тили» доимий анжумани VII йиғинида (Қарши, 2003), Қарши давлат университети иқтидорли талабалари, магистр ва аспирантларнинг I илмий анжуманида (Қарши, 2003) ҳамда академик шоир Ғафур Ғулом таваллудининг 100 йиллигига бағишланган «Ғафур Ғулом ва давримиз» мавзуидаги республика илмий-амалий анжуманида (Қарши 2003), Қарши давлат университетида ўтказилган «Давлат тили ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари» мавзуидаги республика илмий-амалий анжуманида (Қарши, 2004), «Фан, тараққиёт ва ёшлар» мавзуидаги магистр ва аспирантларнинг илмий анжуманида (Қарши, 2004) маърузалар қилинган.

Тадқиқотнинг асосий мазмуни 9 та мақола ва тезисда ўз аксини топган.

Диссертациянинг тузилиши. Диссертациянинг умумий

ҳажми PANDA Baltic UZ шрифтининг 14 кегел катталигида 126 бет бўлиб, кириш, уч боб, умумий хулоса ва адабиётлар рўйхатидан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг «Кириш» қисмида мавзунинг тадқиқ даражаси, долзарблиги, мақсаду вазифаси, илмий янгилиги, назарий ва амалий аҳамияти, тадқиқот материали, методологик асоси, тадқиқ усули, диссертация натижаларининг жорийланиши ва тузилиши қисқача баён қилинади.

Ишнинг биринчи боби «**Ҳаракат тарзи шакллари хусусида**» ва унинг биринчи бўлими «**Ҳаракат тарзи шакли тушунчасининг моҳияти ва унинг таълим тизимига киритилиши**» деб номланади.

Бугунги кунда, умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандарти ва ўқув дастурига мувофиқ, мустақил Ўзбекистоннинг равнақи учун олиб борилаётган иқтисодий-ижтимоий, маданий-маънавий соҳалардаги кенг кўламли ишлар Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» таълимнинг барча бўғинларида она тили ўқитишни ташкилий ва мазмуний жиҳатдан қайта қуришни тақозо этмоқда.

Она тили таълим мазмунини янгилашга ўтган йиллар давомида эҳтиёж сезилган бўлса-да, 90-йилларгача давом этган турғунлик даври бунга йўл очмас эди. Она тили қурилиши рус тили меъёрлари асосида ишлаб чиқилган бўлиб, бунда тилимизнинг туркона табиати ҳисобга олинмаган эди.

90-йиллардан бошланган таълим тизимидаги янгиланиш тилимизни рус тили грамматикаси андазалари асосида баҳолашдан воз кечишга қаратилган эди. Шу маънода тилимизда морфологик шаклларнинг янгича талқин этилишини тизимдаги янгиланиш учун бир силжиш дея баҳолаш мумкин.

Маълумки, ўзбек тилидаги морфологик шакллар, асосан, синтетик табиатлидир. Бироқ сўзларнинг аналитик (*Карим учун, қалам билан*) ва синтетик-аналитик (*уйга томон, қишлоққа қадар*) шакллари ҳам мавжуд. Ҳаракат тарзи шакллари ҳам сўзларнинг синтетик (*боролмайман, юборавер*), синтетик-аналитик (*ўқий бошлади, кўриб чиқ*) ҳамда аналитик (*сотди-қўйди, кетди-қолди*) морфологик шакллари ҳосил қилади.

Аналитик кўринишдаги ҳаракат тарзи шаклларида ёрдамчи сўзга хос ҳам шаклий, ҳам маъновий жиҳатдан ўз лексемалик табиатини сақлашнинг кучлилиги эмас, балки уни етакчи феълга боғлаётган равишдош кўрсаткичини сиқиб чиқариб, етакчи феъл билан маъновий зичлашишга ҳамда етакчи феълнинг кесимлик кўрсаткичи билан шаклланиши натижасида шаклий мустақиллигини сақлашга интилишидан иборат шаклий-маъновий зиддият кўзга ташланади.

Ҳаракат тарзи шакли атамаси илк бор кўмакчи феъл истилоҳи ўрнида Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги тасдиқлаган умумтаълим мактабларининг 6-синфи учун «Она тили» синов дарслигида истеъмолга киритилли ва уларга «ҳаракат давомий-

лиги ёки қисқалиги, мунгазам ёки узлуксизлиги, кутилмаганлиги, фонининг ҳаракатни бажара олиш ёки бажара олмаслиги каби ўнлаб маъно нозикликларини ифодалайди», дея таъриф берилди¹.

Кўмакчи феъл атамаси икки жиҳати билан ҳодиса моҳиятига унчалик яқин эмас. Биринчидан, ўзбек ва, қолаверса, дунё тилшунослигида лисоний ҳодисалар, одатда, ифодаланмишнинг маъноси асосида (кам ҳолларда вазифасига кўра) номланади: замон, нисбат, майл. Шунга кўра, кўмакчи феъллар етакчи феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг тарзини ифодалаганлиги боис ҳам *ҳаракат тарзи шакли* атамасини қўллаш анъанага мувофиқ келади: кесимлик шакли, нисбат шакли каби. Иккинчидан, ҳаракат тарзи шакли фақат кўмакчи феълдангина иборат эмас, балки *равишдош шакли+кўмакчи феъл* кўринишидаги мураккаб қурилишга эга бўлиб, синтетик-аналитик шаклдадир. Кўмакчи феъл равишдошнинг тегишли шакли билангина бирикиб нутққа чиқади. Демак, тарз равишдош шакли ва кўмакчи феъл яхлитлиги орқали ифодаланар экан, анъанавий кўмакчи феъл атамаси аталмишнинг бир қисминигина ифодалайди. Кўмакчи феъл истилоҳи қўлланганда мураккаб шаклнинг бир қисми эътибордан соқит қилинган бўлади. Ана шу икки асос янги атамани қўллашда ҳодисанинг асл моҳиятини нисбатан тўлиқроқ акс эттиришини кўрсатади. Шунингдек, анъанадаги *равишдош шакли+кўмакчи феъл* бирикуви учун қўлланган кўмакчи феълга *сўз қўшилмаси* ўрнида *ҳаракат тарзи шакли* атамасини қўллаш нутқий тежамкорликни таъминлайди.

Бобнинг иккинчи бўлими «**Ҳаракат тарзи шакллари**нинг **ўрганилиш тарихи**» деб номланади ва унда кўмакчи феълларга доир туркийшунослик ва жаҳон тилшунослигида амалга оширилган ишлар қисқача шарҳланади.

Аналитик шакллар ҳақидаги қарашлар 300 йилдан ортиқроқ тарихга эгадир. Жаҳон тилшунослигида ҳам, туркийшуносликда ҳам дастлабки қарашлар мисоли сифатида татар тилига оид И.Гиганов тадқиқотларини айтиб ўтиш лозим².

Рус тилшунослигида аналитик шаклларга доир кенг ва синчковлик билан айтилган фикрлар А.Потебня ишларида учрайди. У кўмакчи феълларнинг гуруҳларга ажратиш мезони қилиб «лексик маънони йўқотиш» белгисини кўрсатади³. Ф.Фортунатов тадқиқотларида кўмакчи феъллар *нотўлиқ сўзлар* деб номланади⁴.

Ҳаракат тарзи шакллари

- кейинги босқич ишларида «шаклдан мазмунга» тамойили устуворлик қилади. А.Шахматов мазкур масалада асосий диққатни кўмакчи феълларнинг грамматик хусусиятига кўра ажратилишига қаратиб, уларни икки гуруҳга бўлади:
1. Лексик маъносини қисман йўқотган кўмакчи феъллар.
 2. Лексик маъносини бутунлай йўқотган кўмакчи феъллар⁵.

¹ Нейматов Ҳ., Гуломов А., Абдураимова М., Қодиров М. Она тили. 6-синф учун дарслик (синов). -Т.: Ўқитувчи, 2000. -Б. 52.

² Гиганов И. Грамматика татарского языка. СПб. 1801. -С. 118.

³ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.1. Воронеж. 1874. -С. 91.

⁴ Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкознание. Общей курс // Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. Т. I. -М.: Наука, 1957. -С. 54.

⁵ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Вып.1. -Л.: Учпедгиз, 1941. -С. 103.

Ўзбек тилшунослигида ҳам ҳаракат тарзи шакллариининг ўрганилиши, асосан, XX асрнинг 40–50-йилларида кучайди¹. Кўмакчи феъллар мавзун тадқиқига доир ишлар орасида академик А.Ҳожиёвнинг «Ўзбек тилида кўмакчи феъллар» монографияси алоҳида эътиборга молик². Монографияда ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолда бўлган 27 та кўмакчи феълнинг етакчи феълга **-а/й, -(и)б** равишдошлари билан бирикувчи шакллари ҳамда жуфт ҳолатда келган кўмакчи феълли сўз қўшилмалари таҳлилга олинади. Туркий-шуносларнинг бу борадаги тадқиқотлари кузатилганда эса, кўмакчи феълларнинг сони туркий тилларда миқдоран фарқланиши кўзга ташланади. Масалан, озарбайжон, ёқут, қўмиқ, нўғой, қирғиз, қорачой-болқор тилларида аналитик шаклларнинг 40 дан 50 гача етиши, тува тилида эса 30 дан ортиқ эканлиги кўрсатиб ўтилади³.

А.Ғуломовнинг «Феъл» монографияси ҳамда тадқиқотчи Б.Жўраев кузатишларида кўмакчи феъллар воситасида ифодаланадиган маънолар изчиллик билан фарқлаб берилди⁴.

Ишнинг иккинчи боби «**Ҳаракат тарзи шакллариининг парадигматик қаторлари**» ва унинг биринчи бўлими «**Ҳаракат тарзи шакллариининг умумий маъно парчаланиши асосидаги парадигмаси**» деб номланади.

Морфологик шаклларнинг умумий ва хусусий маъноларини фарқлашда, асосан, икки ҳолат кўзга ташланади:

- а) умумий грамматик маънони тиклаш;
- б) тилнинг яхлит тизим сифатида намоён бўлиши.

Ҳаракат тарзи шакллари «тарз» умумий грамматик маъноси остида бирлашса-да, уларни бошқа грамматик категорияларда бўлганидек, шакллардан келиб чиққан ҳолда парадигматик таҳлил қилиш имкони чекланган. Шаклларнинг кўп маънолилиги хусусийликлар асосида иш кўриш учун тўсқинлик қилади. Шу боисдан ҳаракат тарзи шакллари парадигмаси лисоний тизим сифатида таҳлилга тортилар экан, «хусусийликдан умумийликка» йўналишида эмас, балки «умумийликдан хусусийликка» тамойили асосида иш кўрмоқ лозим бўлади.

Маълумки, ўзбек тилида шу кунгача энг катта морфологик парадигма саналган замон категорияси 18 аъзодан иборат⁵. Ҳажман

¹ Фердаус С. Феълларнинг вид категорияси // Ўрта Осиё давлат Университетининг илмий асарлари. Янги серия. 104-чиқиши. Филология фанлари. -Т., 1957. Шарипов Г.Ш. Категория глагольного вида в современном узбекском языке: Автореф. дис...канд.филол. наук. -М.: 1955. -26 с. Акбаров С. Ўзбек тилида қўшма феъллар: Филол. фан. номз... дис... -Т.: 1946. -180 б. Алямамов Т.А. Вспомогательные глаголы в узбекских народных говорах: Автореф. дис... канд. филол. наук. -Т., -1978. -16 с. Жўраев Б. Ҳозирги замон ўзбек тилида кўмакчи феълларнинг қўлланиши ва маъноси // Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари. -Т., 1953. -Б. 255-266. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М. -Л.: Изд-во АН СССР, 1960. -446 с.

² Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. -Т.: Фан, 1966. -222 б.

³ Юлдашев А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. -М.: Наука, 1965. -275 с.

⁴ Ғуломов А. Феъл. -Т.: Фан. 1954. Жўраев Б. Ҳозирги замон ўзбек тилида кўмакчи феълларнинг қўлланиши ва маъноси // Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари. -Т., 1953. -Б. 255-266.

⁵ Баҳриддинова Б. Феъл лугавий шакллари тизими (тур категорияси): Филол. фанлари номзоди дис... -Самарқанд, 2002. -Б. 45.

-а/й+қол, -(и)б+қўй, -(и)б+кет, -(и)б+юбор, -(и)б+ташла, -(и)б+сол, -а/й+сол, -(и)б+туш, -(и)б+кўр, -(и)б+қара, -а/й+бил, -а+ёз, -а/й+бер.

Ҳаракат тарзи шаклларида соддалашини ҳодисаси кузатилади. Бу ҳодиса кўмакчи феъл билан боғлиқ ҳолда рўй беради. Шунга мувофиқ, ҳаракат тарзи шакллариининг имлоси ҳам ўзгаради. Соддалашини ҳолатига кўра ҳаракат тарзи шакллари икки гуруҳга бўлинади:

1. Қўшимчага айланаётган ҳаракат тарзи шакллари: **боравер (-а/й+бер), келаёзди (-а+ёз), буролади (-а/й+ол), уриворди (-и)б+юбор**;

2. Қўшимчага айланган ҳаракат тарзи шакли: **ёзаётди (-а+ёт).**

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳаракат тарзи шакллари орасида даражаланиш (фақат **-а/й** ва **-(и)б** равишдошлари асосида таҳлил қилинганда) юқорида кўрсатилган 38 қолип доирасида амал қилади.

Бобнинг учинчи бўлими «**Ҳаракат тарзи шаклларида гипонимия**» деб номланади.

Мустақил лексемалар каби ҳаракат тарзи шакллари ҳам привативлик табиатига эга. Бу жиҳатдан мазкур 38 қолипда шакллар бир неча гуруҳга бўлинади. Гуруҳ аъзолари сони 2 тадан 5-6 тагача боради. Лекин барча гуруҳда ҳам аъзолар 2 гуруҳга бўлинади. Битта аъзода муайян оралиқ грамматик маъно белгиланган, иккинчисида белгиланмаган бўлади. Масалан, «**давомийлик**» оралиқ грамматик маъноси **-(и)б+тур, -(и)б+ёт, -(и)б+юр** қолипда шаклларнинг ўзида мавжуд бўлиб, бу маъно нутқда ифодаланади: **ёзиб турибди, ўйлаб ётибди, кузатиб юрибди. -(и)б+қол** қолипда шакл эса «**давомийлик**» оралиқ грамматик маъносига бетараф (нейтрал)дир. Шунинг учун бу шакл «**давомийлик**» маъносини нутқ, аниқроғи, феъл лексема ёрдамида ифодалайди. Мазкур шакл баъзи феълларга бирикиб келганда шу феълнинг табиатига мослашиб, ўзга маъно ифодалаши кузатилади. Мисоллар: 1. **Сиддиқжон ичкарига киришини ҳам, кўчага чиқиб кетишини ҳам билмай остонада туриб қолди** (А.Қаҳҳор). 2. **Ўшаларнинг ўриги ҳовли билан битта бўлиб тўкилиб қолибди** (М.Исмоилий). Биринчи мисолда «**давомийлик**» маъноси мавжуд бўлса, иккинчи мисолда эса бунинг аксини кўрамыз. Таҳлилларга кўра айтиш мумкинки, **ёзиб турибди** ва **ўйланиб қолди** мисолларидаги **-(и)б+тур** ва **-(и)б+қол** ҳаракат тарзи шакллари нутқда «жараёнлилик» маъноси асосида ўзаро оппозитивдир ва бу оппозиция приватив табиатга эга. Бу приватив оппозициянинг белгиси «**давомийлик**» бўлиб, унинг белгилли аъзоси **-(и)б+тур**, белгисиз аъзоси эса **-(и)б+ қол** ҳаракат тарзи шаклидир.

Бобнинг тўртинчи бўлими «**Ҳаракат тарзи шакллариининг синонимик парадигмаси**» деб номланади.

Ҳаракат тарзи шакллари феълларнинг лугавий шаклларида бўлиб, улардаги маънодошлик ҳолати мустақил лексемаларникидан фарқли равишда кўзга ташланади. Мустақил лексемаларнинг маънодошлик ҳолати нутқ таркибидан ташқарида ҳам ягона аташ семаларига асосланавериши мумкин: **юз, бет, афт, башара, турқ**. Бироқ **-(и)б+чиқ, -(и)б+бўл** каби ҳаракат тарзи шакллари фақат нутқ

таркибидагина маънодошлик муносабатида бўлиши мумкин, чунки уларнинг лексик маънога эга эмаслиги бунга тўсиқ бўлади: *ўқиб чиқди, ўқиб бўлди*.

Мустақил лексемаларда бўлганидек, ҳаракат тарзи шаклларида ҳам маънодошлик муносабати доимо бир қуршов доирасида бўлавермайди. Масалан, [хавфли] лексемаси нутқда [зарарли], [ёвуз], [ёмон] лексемалари билан бир маънодошлик қаторида бўлса, бошқа қуршовда [огир] лексемаси билан янги маънодошлик муносабатида бўлади: *хавфли жароҳат, огир жароҳат*. Шунингдек, **-а/й+бошла** ва **-(и)б+кет** қолипли ҳаракат тарзи шаклларида ясалган нутқий ҳосилалар «иш-ҳаракатнинг бошланиши» маъноси асосидаги маънодошликни юзага келтириши мумкин: *Гапир**а** бош**ла**ди, гапири**б** кет**ди***. Бироқ (*шамол барглари*) *учири**б** кет**ди**, супури**б** кет**ди*** мисолларидаги «тўла бажариш» ёки «ўз ўрнидан бошқа томонга йўналиш» маънолари юқоридаги «иш-ҳаракатнинг бошланиши» маъноси ўрнини эгаллаган. Таҳлиллар *тута**б** бўл**ди**, тута**б** бит**ди*** мисоллари асосида кузатилса, «иш-ҳаракатнинг тўла якунланиши» маъносида туташади. Мазкур ҳолатдагидек лутавий маъносини кўпроқ сақлаган *бўл, бит* каби кўмакчи феълларда етакчи феълнинг таъсири кучсиз бўлади.

Бобнинг бешинчи бўлими «**Ҳаракат тарзи шакллари**нинг нисбатланиш парадигмаси» деб номланади.

Ҳаракат тарзи шакллари ўзича ҳаракат билдириш, лексик маъно ифодалаш каби хусусиятларга эга бўлмаса-да, ўзи бирикувчи етакчи феълни модификация қилади: майл, нисбат, замон, шахс-сон, бўлишли-бўлишсизлик кўрсаткичларини олиб, феълнинг «тарз» семасини муайянлаштиради.

Ҳаракат тарзи шакллари мустақил феъл лексемаларга бириккан экан, улардаги нисбатланиш хусусияти сақланади. Фақат бу хусусият етакчи феъл лексеманинг табиатига мослашган ҳолда бўлади. Нисбат валентлиги ўзининг имкониятини ҳаракат тарзи шаклларида нисбатан етакчи феъл лексемаларда кенгроқ намоён этади.

Бобнинг олтинчи бўлими «**Ҳаракат тарзи шакллари**нинг услубий парадигмаси» деб номланади.

Грамматик шакллар тизимига мансуб ҳаракат тарзидаги услубий фарқлар улардаги нозик маъно хусусиятларнинг нисбатан қиёсланиши ва қўлланиш меъёрига асосланади. Ҳаракат тарзи шаклларида синонимия муносабати кучли бўлиб, бу ҳодиса нутқда уларни услубий ҳосиланишлар – қўлланиш имкониятининг кенглиги ёки чегараланганлиги жиҳатидан фарқлаб туради.

Ҳаракат тарзи шаклларида услубий жиҳатдан фарқланиш кўпроқ сўзлашув ва умумуслубий қўлланиш доирасида кузатилади. Нутқда «иш-ҳаракатни бажаришга қодирлик» маъноси **-а/й+ол** ҳамда **-а/й+бил** шакли ҳаракат тарзи орқали ифодаланади. Бироқ **-а/й+ол** шакли ҳаракат тарзи ўзи билан оппозицияда турувчи **-а/й+бил** шаклига нисбатан кенг истеъмолда бўлиши ва умумуслубий меъёрда туриши билан фарқланса, зиддиятдаги **-а/й+бил** шакли сўзлашув услубига ҳослиги ҳамда қўлланиш доираси чегараланганлиги билан ажралиб туради: *фойдалана олди, фойдалана билди*¹.

¹ Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. -Т.: Фан, 1966. -Б. 180-181.

Бобнинг еттинчи бўлими «**Ҳаракат тарзи шакллари**нинг кўмакчи феъллар валентлик имкониятлари асосидаги парадигмаси» деб номланади.

Ҳаракат тарзи шаклларида ёрдамчи лексема мустақил лексемага бирикиши учун маълум бир синтактик шаклда -а/ў ёки -(u)б равишдош қўшимчаларидан бирини олган ҳолда бўлиши талаб қилинади. Мазкур синтактик валентлик лугавий валентлик билан зич боғланган бўлиб, биринчиси ўзгарса, иккинчиси ҳам ўзгаради, бири йўқолса, иккинчиси ҳам бўлмайди¹. Масалан, [бит] ёрдамчи лексемаси [санат] мустақил лексемасини ўзига бириктира олмайди. Лекин [битир] ёрдамчи лексемаси [сана] мустақил лексемасини ўзига торта олади. Бунда [бит] лексемасининг синтактик валентлиги ўзгаради: санаб битирди.

Ҳаракат тарзи шаклларидаги кўмакчи феълларнинг бирикиш имконияти -(u)б ва -а/ў равишдош шаклига нисбатан турлича бўлиб, икки шаклнинг имкониятлари, асосан, ўзаро оппозитивдир ва бу оппозиция приватив табиатга эга. Чунки кўмакчи феълларнинг барчасини етакчи феълга доимий бириктириш белгиси -(u)б равишдош шаклида устувордир. Лекин -а/ў равишдош шакли бу белгига нисбатан бефарқ, нейтрал. Шунга кўра, бу приватив оппозициянинг белгиси «доимий бириктириш», унинг белгилари аъзоси -(u)б равишдоши, белгисиз аъзоси эса -а/ў равишдош шаклидир. Бироқ бил ва ёз кўмакчи феъллари бундан мустасно.

Ёз кўмакчи феъллари -а/ў равишдош шакли билан фақат -а+ёз кўринишидагина бирикади. Чунки «ёз» кўмакчи феъллари бошидаги «ё» графемаси «й» равишдош шакли билан ёнма-ён келганда, талаффузда фонетик жиҳатдан номутаносиблик кузатилади. Бироқ тегишли манбаларда юқоридаги ҳолат назардан четда қолади².

Ишнинг учинчи боби «**Ҳаракат тарзи шакллари лисоний тизим яхлитлигида**» ва унинг биринчи бўлими «**Ҳаракат тарзи шакллари**нинг етакчи феъл семантик-синтактик имкониятига таъсири» деб номланади.

Ҳаракат тарзи шакллари ҳам воқеланар экан, тил сатҳлари таъсиридан четда қолмайди. Ўрганилаётган ҳодиса грамматик шакл бўлганлиги боис унда омиларнинг таъсир доираси кучли бўлади.

Нутқда мустақил лексемалар ёрдамчи лексема сифатида воқеланадиган тарз маъноларига турлича таъсир ўтказади. Баъзи мустақил феъллар асосида юзага келган кўмакчи феълларда аташ семалари кўпроқ сақланиб қолиши мумкин, айримларида эса ифода семаси ёки вазифа семалари барқарор бўлади. Шунингдек, ҳаракат тарзи шакллари

¹ Менглиев Б.Р. Лисоний тизим яхлитлигида сатҳлараро муносабатлар: Филол. фанлари доктори дис... -Т., 2002. -Б. 21.

² Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. -Т.: Фан, 1975. -Б. 410.

³ Менглиев Б.Р. Лисоний тизим яхлитлигида сатҳлараро муносабатлар: Филол. фанлари доктори дис... -Т., 2002. -Б. 146.

нинг лугавий маънога таъсири кучлироқ бўлади. Бундай ҳолларда ҳаракат тарзи шакли бирикаётган мустақил лексемадан маъновий жиҳатдан ажралнишга ҳаракат қилади.

Ҳаракат тарзи шакллари нутқда воқеланар экан, аксарият ҳолларда ифодаланмаган ҳолат ёки пайт равиши мавжудлигига ишора қилиб туради. Масалан, *Лектор... хатга қараб, жаҳл билан яна бир марта «ўртоқлар» деди-ю, лекцияни бошлаб юборди* (А.Қаҳҳор). Бунда ҳаракат тарзи шакли **-(и)б+юбор** мазкур маънони бериш имкониятига яқин бўлган *тўсатдан, тезда, бирдан* каби равишларнинг ҳолат маъноларига ишора қилиб турибди. Бу каби мисолларда ҳаракат тарзи шакли равиш лексемалар билан нутқий-контекстуал маънодошликни юзага келтиради.

Бугунги кунда қўшимчага айланаётган ҳаракат тарзи шакллари орфографияда маълум бир муаммоларни келтириб чиқармоқда. Шунга кўра, қўшимчалашаётган шакллари имло қоидалари меъёри асосида муайянлаштириш зарур бўлади. Ушбу мўъжаз тадқиқотда таклиф сифатида баъзи бир қарашларимизни айтиб ўтмоқчимиз.

1. **-а/й+бер, -а+ёз** қолипли ҳаракат тарзи шакллари кўплаб бадиний асарларда синтетик-аналитик: *ея берарди, чиқа ёзди* ёки синтетик: *кўчаверсин, ажралаётган* каби кўринишларда берилади. Мисоллардаги синтетик-аналитик шаклларнинг ўзидан олдинги етакчи феъл билан зич боғланиши ва ягона урғу остида талаффуз қилиниши ҳисобга олинса, орфографиянинг доимий қўшиб ёзиш қоидаси асосида ёзиш маъқул бўлади.

2. **-а/й+ол, -(и)б+юбор** қолипли ҳаракат тарзи шакллари нутқда етакчи феъл билан бирга қўшма сўзлар каби бир урғу остида талаффуз этилиш (*боролади, уриворди*) ҳолати мавжуд бўлсада, шунингдек, алоҳида-алоҳида талаффуз этилиши ҳозирги ўзбек адабий тили орфоэпиясида кўп учрайди: *бора олади, уриб юборди*. Бу каби ҳаракат тарзи шаклларнинг етакчи феълга бир урғу остида қўшиб талаффуз қилиниши оғзаки нутқимизни гўзаллаштирувчи ҳолат эмас. Уларнинг нутқий гўзал талаффузига мувофиқ ёзилиши ҳисобга олинса, **-а/й+ол, -(и)б+юбор** қолипли ҳаракат тарзи шакллари ўзбек тили имлосининг қўшиб ёзиш қоидаси меъёридан жой олмаслиги лозим.

Бобнинг «**Ҳаракат тарзи маъноларини воқелантиришда сатҳлар ҳамжорлиги**» деб номланган бўлимида грамматик шаклнинг лугавий, синтактик, услубий омиллар муштараклигида нутққа чиқиши таҳлил қилинади. Грамматик шаклларда аслий ва тажалли жиҳатлар қоришуви нисбатан кучли бўлиб, бу аввало, улар маъноларида мавжумлаштиришнинг нисбатан юқори даражада эканлиги билан белгиланади.

Ҳаракат тарзи шакллари нутқда маъноларини белгилашда равишдошликнинг **-а/й** ёки **-(и)б** шакллари муҳим роль ўйнайди. Масалан, *ўқий олади, ўқиб олди* мисолларида кўмакчи феълнинг лугавий

маънодан узоқлашиши орқали морфологик шаклга морфологиянинг таъсири устуворлик қилади. Бунда лексиканинг таъсир доираси мазкур омилга нисбатан заифроқ бўлади.

Эга ва феъл кесим муносабатидан ташкил топган йигиқ гапларда ҳаракат тарзи шакллариининг етакчи феъл лексемага валентлик имконияти чегараланмаган бўлади. Масалан, *Адҳам кулди*. Мазкур йигиқ гап ҳол кенгайтирувчи билан кенгайганда ҳаракат тарзи шакллариининг валентлик имкониятлари муайянлашади: Адҳам **бирдан кулиб юборди** ёки Адҳам **секин кулиб қўйди** каби.

Ишнинг пировардида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Амалдаги дастур ва дарсликларда кўмакчи феълли сўз қўшилмаси янгича талқин этилиб, ўзбек тилшунослигига *ҳаракат тарзи шакли* атамаси киритилди. *Кўмакчи феълли сўз қўшилмаси* атамаси ўзбек тилининг онтологик табиатини тўлақонли акс эттира олмайди. *Ҳаракат тарзи шакли* тушунчаси фақат кўмакчи феълдангина иборат эмас, балки *равишдош шакли+кўмакчи феъл* мураккаб қурилишга эга бўлиб, асосан, синтетик-аналитик шаклдир.

2. Ҳаракат тарзи шакллариининг лисоний қиймати поғонали табиатга эга бўлиб, бошқа грамматик шакллардагидек «*хусусийликдан умумийликка*» йўналишида эмас, балки «*умумийликдан хусусийликка*» тамойили асосида очилади. Поғонали табиатга эга бўлган хусусийликларни тиклашда *-а/й* ҳамда *-(и)б* равишдоши билан ҳосил бўлувчи 38 та ҳаракат тарзи шакли қолипи аниқланиб, уларнинг етакчи феълларга бирикиш доираси тор ёки кенг қўлланувчи шакллар сифатида ажратилди.

3. Ҳаракат тарзи шакллариининг барчасини луғавий маънони йўқотиш белгисига кўра даражалаш имкони йўқ. Шу боис мазкур сирага кирмайдиган шакллар бошқа бир иш-ҳаракат тугалланганлигининг қатъийлиги, қўлланиш миқдорининг чегараланганлиги каби белгиларга кўра даражаланади. Ҳаракат тарзи шакллари кўп шакли парадигма бўлиши билан биргаликда турли умумийлик зарралари таъсири натижасида кўп маънолилиқ ҳолатига эга бўлади. Бироқ бир неча шакл нутқда ўзининг доимий ифодаловчи грамматик маъносига эга бўлиб, ўрни келганда, бошқа шаклларнинг ҳам шу маънони бера олиш имкониятига мувофиқ ҳаракат тарзи шакллариининг мустақил лексемалар сингари приватив муносабатда бўлиши ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

4. Ҳаракат тарзи шаклларидаги маънодошлик мустақил лексемалардан фарқланади. Уларнинг луғавий маънога эга эмаслиги шаклларнинг фақат нутқий вазиятлардагина маънодошлик муносабатида бўлишига олиб келади.

5. Ҳаракат тарзи шакллари доимий нисбатланиш хусусиятига эга. Бироқ улардаги нисбатланиш етакчи феъл лексема ҳисобига бўлади. Нисбат валентлиги ўзининг имкониятини ҳаракат тарзи шаклларига қараганда етакчи феълларда кенгроқ намоён этади. Мустақил лексемалар сингари ҳаракат тарзи шакллариининг услубий

хосланишлари яққол кўзга ташланмаса-да, улардаги нозик маъно хусусиятларнинг нисбатан қиёсланиши ҳамда қўлланиш меъёри асосида умумхуслубий ва сўзлашув услуби гуруҳларига ажратиб ўрганиш мумкин. Кўмакчи феълларнинг валентлик имкониятлари ранг-баранг бўлиб, бу фақат-а/ў равишдоши билан бирикувчи кўмакчи феъллар, ягона -(u)б равишдоши билан бирикувчи кўмакчи феъллар, шунингдек, ҳам -а/ў равишдоши билан, ҳам -(u)б равишдоши билан бирикувчи кўмакчи феъллар каби парадигмаларни беради.

6. Синтетик-аналитик кўринишдаги бир неча ҳаракат тарзи шаклларида қўшимчалашиш ҳолати кучлилиги аниқланди. Шунга кўра мазкур шакллари орфографик меъёр доирасида қайта кўриб чиқиш лозим бўлади.

7. Кейинги илмий манбаларда кўрсатилган ур ҳамда бирор манбада қайд этилмаган *тути* кўмакчи феълларини ҳаракат тарзи шакли ҳосил қилувчи кўмакчи феъллар қаторига киритиш лозим бўлади. Шунингдек, янги ёзиладиган дарслик ва қўлланмаларда бунинг ўз аксини топиши ҳамда ўқувчи ва талабаларга етказиш зарурлиги таклиф этилади.

8. Гапда ҳол кенгайтирувчи ҳаракат тарзи шакллари нутқда муайянлаштириб турар экан, ўз ўрнида тарз шакллари ҳам ифодааланмаган ҳол кенгайтирувчиларнинг мавжудлигини эслатиб турувчи восита бўлиб хизмат қилади.

9. Сатҳларнинг узвий алоқаси ҳаракат тарзи маъноларини воқеелантиришда зич бўлиб, улар нутқий хосланганда морфологик, синтактик ва лексик омиллар таъсирида бўлади. Нутқда хословчиларнинг таъсири турлича бўлиб, бирининг кучайиши бошқасининг кучсизланишини кўрсатди. Шаклларда нолугавий омилларнинг тажаммлари лугавий маъносидан бутунлай узилган кўмакчи феълларда кўпроқ кузатилиши аниқланди. Ҳаракат тарзи шакллари ҳам ўзга сатҳ бирликлари маъносини модификация қилувчи муҳим восита саналади. Ҳаракат тарзи шакллари нинг етакчи феълга таъсири, асосан, лугавий маъносини бутунлай сақлаган кўмакчи феълларда кучли бўлади. Уларнинг тарз семалари мўътадиллашган феъл лексемаларга таъсири натижасида маълум бир ифодааланмаган ҳол кенгайтирувчиларнинг нутқда тортилиши фаоллашади. Бу эса ҳаракат тарзи шакллари нинг нутқда равиш лексемалар билан нутқий-контекстуал маънодошлик муносабатида бўлишини таъминлайди.

Диссертациянинг асосий мазмуни қуйидаги ишларда ўз аксини тошган:

1. О.Шукуров (Б.Баҳриддинова билан ҳамкорликда). «Девон»да феъл лугавий шакллари нинг ҳосил қилиш усуллари / Халқаро конференция материаллари. 2002 йил 25-26 ноябрь. -Самарқанд, 2002. -Б. 30-31.

2. О.Шукуров (Б.Менглиев билан ҳамкорликда). Миллий ўз-

ликни англашда имлонинг роли // Ўзбек тили доимий анжумани VII йигини учун маърузалар. 2003 йил. -Қарши, 2003. -Б. 9-10.

3. О.Шукуров (Н.Мусулмонова билан ҳамкорликда). Лисоний ҳодисаларда зотий ва тажалли жиҳатларни фарқлаш хусусида // Қарши давлат университети иқтидорли талабалари, магистр ва аспирантларнинг илмий анжумани илмий мақолалар тўплами. II тўплам. 2003 йил 10 апрель. -Қарши, 2003. -Б. 7-9.

4. О.Шукуров (Н.Хушвақтова билан ҳамкорликда). Ғафур Ғулом шеъриятида ҳаракат тарзи шакллариининг услубий хусусиятлари // «Ғафур Ғулом ва давримиз» мавзуидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. 2003 йил 18 апрель. - Қарши, 2003. -Б. 153-156.

5. О.Шукуров. Ҳаракат тарзи шакллариини ўргатишда индуктив усулни қўллаш тажрибасидан // Тил ва адабиёт таълими. 2003. № 5. -Б. 13-17.

6. О.Шукуров. Ҳаракат тарзи шакллариининг парадигматик табиатига доир // Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети. Илмий тадқиқотлар ахборотномаси. 2003. № 4. -Б. 69-71.

7. О.Шукуров. Жорий она тили дастуридаги миллий ўзлик туйғусини ўстирувчи омилларга доир // «Давлат тили ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари» мавзуидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. 2004 йил 14 май. -Қарши, 2003. -Б. 174-176.

8. О.Шукуров. Ҳаракат тарзи шаклларида привативлик // «Фан, тараққиёт ва ёшлар» мавзуидаги магистр ва аспирантларнинг илмий анжумани материаллари. 2004 йил 5 июнь. -Қарши, 2004. -Б. 8-10.

9. О.Шукуров. Ҳаракат тарзи шакллари лисоний тизим яхлитлигида // Насаф зиёси. Қарши давлат университетининг илмий-маърифий журнали. 2005. № 2. -Б. 9-11.

Филология фанлари номзоди илмий даражасига талабгор
Отабек Улашевич Шукуровнинг 10.02.02 – ўзбек тили ихтисослиги
бўйича «Ҳаракат тарзи шакллари парадигмаси» мавзuidaги
диссертациясининг

ҚИСҚАЧА МАЗМУНИ

Калит сўзлар: ҳаракат тарзи шакллари, лугавий шакллар, кўмакчи феъллар, кўмакчи феълли сўз қўшилмаси, зот ва тажалли, лисон ва нутқ, умумлаштириш, лексема ва сўз, полугавий таъсир, полисемантиклик, кўп маънолилик, билиш босқичлари, назарий билиш методологияси, диалектик мантиқ, диалектика ва тасаввуф назарий билиш методологияси сифатида.

Тадқиқот объекти: ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ҳаракат тарзи шакллари. Бунинг учун 2 томли «Ўзбек тилининг изоҳли лугати», 40-йиллардан кейинги ўрта ва олий таълим дарсликлари ва туркийшунослиқда аналитик шакллар мавзуи остида қилинган илмий тадқиқотлардан фойдаланилди.

Ишнинг мақсади: ўзбек тилшунослигига ҳаракат тарзи шакли истилоҳининг киритилиш сабабларини ёритиш, ҳаракат тарзи шакллариининг умумий грамматик маъносини очиш, грамматик шакллар тизимида ҳаракат тарзи шакллариининг тутган ўрнини белгилаш, ҳаракат тарзи шакллариининг ташқи ва ички парадигмаларини очиш ҳамда шакллара ро парадигматик муносабатларни тиклаш, ҳаракат тарзи шакллариини лисоний тизим яхлитлигида ўрганишдан иборат.

Тадқиқот методи: диалектиканинг умумийлик, моҳият, имконият, сабаб ва яккалик, ҳодиса, воқелик, оқибат категориялари ҳамда тасаввуфнинг фаҳмий ва идрокий билим ҳақидаги таълимоти, зот ва тажалли, жузв ва кулл тушунчалари ҳисобланади. Диссертациянинг тадқиқ усули систем текширишдир.

Олинган натижалар ва уларнинг янгилиги: ишда ҳаракат тарзи маъносини ифодалаш ёлғиз кўмакчи феъл орқали эмас, балки *равишдош шакли+кўмакчи феъл* кўринишли мураккаб қурилишга эгалиги далилланди. Ўзбек тилининг зотий табиатидан келиб чиқиб, ҳаракат тарзи шакллариининг грамматик шакллар тизимида тутган ўрни ёритилди. Ҳаракат тарзи шакллариининг умумий грамматик маъносига тадқиқотчининг муносабати «хусусийликдан умумийликка» йўналишида эмас, балки «умумийликдан хусусийликка» тамойили асосида бўлиши кўрсатиб берилди. Ҳаракат тарзи шакллариининг парадигматик муносабатлари тадқиқ этилди ва уларнинг етакчи феъл семантик-синтактик имкониятларига таъсири очиб берилди. Ҳаракат тарзи маъноларини воқелантиришда лексик, морфологик ва синтактик сатҳлар таъсир қилиш доираси турлича эканлиги асосланди.

Амалий аҳамияти: тадқиқот натижаларидан ўзбек тилининг назарий, систем грамматикаси, шунингдек, олий ва ўрта мактабларга мўлжаллаб тузиладиган дарслик ва қўлланмалар учун материал сифатида, махсус курслар яратишда фойдаланиш мумкин.

Татбиқ этиш даражаси ва иқтисодий самарадорлиги: тадқиқот натижаларидан ўқув юртлари учун «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсидан дарслик ва қўлланмалар тузишда фойдаланилмоқда. Тадқиқот натижалари замонавий дарслик ва қўлланмалар яратишда катта иқтисодий самара беради.

Қўлланиш соҳаси: олий ва ўрта махсус таълим тизимида, хусусан, филология ихтисослиги бўйича бакалаврият ва магистратура талабалари учун дарслик ва қўлланмалар яратишда фойдаланилади.

РЕЗЮМЕ

диссертации Шукурова Отабека Улашовича на тему «Парадигма форм способов действия» на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – узбекский язык

Ключевые слова: формы способов действия, лексические формы, вспомогательные глаголы, словосочетания с вспомогательными глаголами, субстанция и акциденция, язык и речь, обобщение, лексема и слово, нелексическое воздействие, полисемантизм, многозначность, а также ступени познания, методология теории познания, диалектическая логика, диалектика и суфизм как методология теории познания.

Объект исследования: формы способов действия в современном узбекском литературном языке. Для этого были использованы «Толковый словарь узбекского языка» в 2-х томах, учебники для средней и высшей школы, изданные после 40-х годов и научные исследования в тюркологии по аналитических форм.

Цель работы: обосновать причины введения в узбекское языкознание термина формы способов действия, раскрыть общее грамматическое значение форм способов действия, определить место форм способов действия в системе грамматических форм, раскрыть внешние и внутренние парадигмы форм способов действия, а также установить парадигматические отношения между формами, изучить формы способов действия в единой языковой системе.

Метод исследования: такие категории диалектики, как общее, сущность, возможность, причина и единичное, случайность, действительность, следствие, а также учение суфизма о различении эмпирического и теоретического и такие его понятия, как субстанция и акциденция, единичное и общее. Метод исследования диссертации – системный анализ.

Полученные результаты и их новизна: в работе доказано, что значение форм способов действия выражается не только при помощи вспомогательными глаголами, но и всего составного сочетания «форма *геепричастия*+вспомогательный глагол». Исходя из природы происхождения узбекского языка, освещено место форм способов движения в системе грамматических форм. Показано, что подход исследователя к общеграмматическому значению форм способов действия основывается не в направлении «от частного к общему», а напротив, от «общего к частному». Изучены парадигматические отношения форм способов действия и раскрыто их влияние на семантико-синтактические возможности господствующего глагола. Обосновано, что сфера влияния лексических, морфологических и синтактических уровней на реализацию значений способов действия может быть различна.

Практическая значимость: результаты исследования могут быть использованы в теоретической грамматике узбекского языка, а также в качестве материала при составлении учебников и учебных пособий для высшей и средней школы, при создании специальных курсов.

Степень внедрения и экономическая эффективность: результаты исследования применяются при создании учебников и учебных пособий по курсу «Современный узбекский литературный язык» для учебных заведений. Результаты работы дадут значительный экономический эффект при создании современных учебников и учебных пособий.

Область применения: Результаты исследования применяются в системе высшего и среднего специального образования, в частности, при создании учебников и учебных пособий для студентов бакалавриатуры и магистратуры по филологической специальности.

THE SUMMARY

Of the dissertation of the candidate for scientific degree of philological sciences Shukurov Otabek Ulashevich «The paradigm the forms of methods of action» on speciality 10.02.02 - Uzbek language

Key words: the forms of methods of an action, lexical forms, auxiliary verbs, word collocation with auxiliary verbs, substation and attribute, language and speech, generalization, lexema and word, unlexical effect, polysemy, multivalence, and also stage of knowledge, methodology of the theory of knowledge, dialectic logic, dialectics and misticism as the methodology of the theory of knowledge.

Subjects of the inquiry: the forms of methods of an action in modern Uzbek literary language. For this purpose the text-books for average and higher schools issued after the 40-th years and scientific researches in turkology till the analytical forms were used «An explanatory dictionary of the Uzbek language» in the 2-nd volumes.

Aim of the inquiry: to illuminate the reasons of introduction in the Uzbek linguistics of a term of the form of methods of an action, to uncover common grammar significance of the forms of methods of an action, to locate of the forms of methods of an action in a system of the grammar forms, to uncover external and internal paradigms of the forms of methods of an action, and also to place paradigmatic of the attitude between the forms, to study the forms of methods of an action in a uniform language system.

Method of inquiry: such categories dialectics, as common, essence, possibility, reason and single, contingency, real, corollary, and also doctrine misticism about distinguishing empirical and theoretical and such of its concept, as substation and attribute, single and common. Thus, method of a research in a thesis - system researches.

The results achieved and their novelty: in work is proved, that the significance of the forms of methods of an action expresss not only only with the help of by auxiliary verbs, and with the help of of all composite combination «*the form verbal adverb+auxiliary verb*». Proceeding from a nature of an origin of the Uzbek language, the place of the forms of methods of movement in a system of the grammar forms is covered. Is shown, that the approach of the contributor to general grammatical meaning of the forms of methods of an action is based not in a direction «from the particular to the common», and opposite, from «common to individual». Are investigated paradigmatic of the attitude of the forms of methods of an action and their influence on semantical-syntactical of a possibility of a prevailing verb is uncovered. Is justified, that the orb of influence lexical, morphological and syntactical of levels on realization of significances of methods of an action can be various.

Practical value: the outcomes of a research can be used in theoretical, system grammar of the Uzbek language, and also as a material for want of drawing up of text-books both manuals for maximum and high school, for want of creation of special rates.

Degree of embed and economical effectivity: the outcomes of a research are applied for want of creation of text-books and manuals at the rate «Modern Uzbek literary language» to educational institutions. The outcomes of work will give significant economic benefit for want of creation of modern text-books and appliances.

Sphere of usage: The outcomes of a research are applied in a system of maximum and average special formation, in particular, for want of creation of text-books and manuals to the students bachelors, masters of science on a philological speciality.